

Harezmi kahraman bir Şeyhin hikâyesi: Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ üzerine bazı değerlendirmeler

Süleyman Gökbulut [RÖR](https://orcid.org/0000-0001-9152-1095)

Özet

Bu makalenin amacı XIX. yüzyılda Harezmi Türkçesiyle yazılan anonim nitelikteki *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* adlı eseri analiz etmek ve Kübreviyye geleneği ile ilgili akademik araştırmalar açısından nasıl bir önemi haiz olduğunu ortaya koymaktır. Bu makalede *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* esas alınarak Necmeddîn Kübrâ'nın şeyhleriyle münasebeti, müridleri ve onların başına gelenler ve Moğolların Harezmi kuşatması esnasında Şeyh Kübrâ'nın verdiği mücadele ve şehit edilişi ile alakalı rivayetler bugüne kadar elde edilen tarihî ve tasavvufî bilgilerle mukayese edip bunların nasıl anlaşılmalı gerektiği hususunda değerlendirmede bulunmaktadır. Söz konusu eserin Rusya Bilimler Akademisi Leningrad Şark Tetkikleri Enstitüsü, Özbekistan Biruni Şarkiyat Enstitüsü ve şahsî kütüphanelerde olmak üzere çeşitli yazmaları bulunmaktadır. Fakat bunların pek çoğu tam değil ve bir kısmında bazı rivayetler veya fasıllar eksiktir. Ayrıca bu menâkıbnâme Özbekistan'daki bir grup akademisyen tarafından kitap haline getirilip Kiril alfabesiyle yayımlanmış fakat Türkiye'de çok az bilinmektedir. Bilim dünyasına ilk defa Rus şarkiyatçı Evgenii Berthels (1890-1957) tarafından tanıtılan menâkıbnâmenin yazarı belli değildir. Necmeddîn Kübrâ, müridleri ve Moğolların Harezmi'ye ele geçirmesi ile ilgili asırlar boyunca dilden dile nakledilen hikâyeler bu eserde bir araya getirilmiştir. Mez-kûr menâkıbnâmede Şeyh Necmeddîn Kübrâ (ö. 618/1221) ve müridlerinin başından geçen renkli ve trajik bazı hâdiseler büyük bir yekûn tutmaktadır. Bunların pek çoğunun tarihî ve tasavvufî diğer kaynaklarda da izlerine rastlanmaktadır. Fakat bir kısmı başka kaynaklarda görülmeyen orijinalliğe sahiptir.

The story of a heroic Sheikh from Khwarezm: Some evaluations on Manâkıb-i Sheikh Najm Al-Dîn Al-Kubrâ

Abstract

The aim of this article is to analyse the anonymous work *Menâkıb-ı Sheikh Necmeddîn Kübrâ* written in Khwarezm Turkish in the nineteenth century and to reveal how important it is in terms of academic research on the Kübreviyya tradition. In this article, based on *Menâkıb-ı Sheikh Najm al-Dîn Qubrâ*, the narrations about Najm al-Dîn Qubrâ's relationship with his shaykhs, his disciples and what happened to them, the struggle of Sheikh Qubrâ during the Mongol siege of Khwarezm and his martyrdom are compared with the historical and Sufi information obtained so far and evaluated how they should be understood. There are various manuscripts of the work in question, including the Leningrad Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, the Biruni Institute of Oriental Studies of Uzbekistan and personal libraries. However, most of them are not complete and some of them are missing some narrations or chapters. In addition, this menâkıbnâme was published in Cyrillic alphabet by a group of scholars in Uzbekistan, but it is little known in Turkey. The author of the menâkıbnâme, first introduced to the scientific world by the Russian orientalist Evgenii Berthels (1890-1957), is unknown. The stories about Najm al-Dîn al-Kubrâ, his disciples and the Mongol conquest of Khwarezm, which have been passed down for centuries, have been brought together in this work. In the aforementioned menâkıbnâme, some of the colourful and tragic incidents that happened to Shaykh Najmâdîn Qubrâ (d. 618/1221) and his disciples constitute a large number. Traces of many of these are also found in other historical and Sufi sources. However, some of them have an originality not seen in other sources.

Corresponding Author

Süleyman Gökbulut

Article History

Received

17 September 2024

Accepted

29 October 2024

Anahtar Kelimeler

Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ, Mecdüddîn Bağdâdî, Harezmi, Moğollar.

Keywords

Manâkıb-i Sheikh Najm al-Dîn al-Kubrâ, Majd al-Dîn al-Baghdâdî, Khwarezm, Mongols.

Giriş

Yaklaşık yirmi yıl kadar önce Necmeddîn Kübrâ ile ilgili doktora çalışmalarına başladığım sıralarda Berthels'in *Tasavvuf ve Edebiyât-ı Tasavvuf* adıyla Farsçaya tercüme edilmiş kitabının içinde "*Român Der Bâre-i Şeyh Necmeddîn Kübrâ (Şerh-i Kûtâh)*" şeklinde bir başlığa rastladım. Hemen dikkatli bir şekilde söz konusu bölümü incelemeye koyuldum. Berthels burada Rusya Bilimler Akademisi Leningrad Şark Tetkikleri Enstitüsü'nde bulunan *Şeyh Necmeddîn Kübrânı Şehîd Kılıb Şehr-i Hârezmni Harâb Kılğânının Beyânı* adlı Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan bir yazma eserden bahsediyordu. 1308/1890-91 tarihli, 116 varak ve 44 fasıldan müteşekkil yazarı ve müstensihî belli olmayan, asırlardır dilden dile anlatılan hikâyelerin bir araya getirilmesiyle oluşmuş anonim nitelikteki bu eseri ana hatlarıyla tanıtiyordu (Bertels, 1977, ss. 441-452). O zaman söz konusu yazmaya ulaşmam mümkün olmamıştı. Yıllar sonra Özbekistan'daki Biruni Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nde de *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* adlı bir yazmanın kayıtlı olduğunu ve hatta farklı nüshalarının da bulunduğunu öğrendim. Elde ettiğim ilk nüshaları okuduğumda bunların aslında Berthels'in mezkûr kitabında tanıttığı eserle bazı pasajlar hariç hemen hemen aynı eser olduğunu gördüm. Daha sonra Harez'm'de şahsî bir kütüphanede muhafaza edilen ayrı bir yazmaya ulaşmam mümkün oldu. Diğerlerine göre daha tam ve geniş olan bu nüshayı görünce kanaatim iyice pekişti. Bundan dolayı benim için yıllar önce doktora çalışmamda Berthels'ten istifade ile yetindiğim meseleye yeniden dönme ve daha geniş bir değerlendirme yapma imkânı doğdu.

Elimizdeki menâkıbnâme ana tema olarak bölgenin en önemli şeyhi sayılan Necmeddîn Kübrâ'yı odak noktası kabul ederek Harez'm'in Moğollar tarafından ortadan kaldırılışını anlatmaktadır. Aslında bu eser bir şehrin kaderini tayin eden bir şeyhin hikâyesidir. Harez'm gibi ulemâsı ve fuzalâsı bol bir coğrafyada hikâyenin kahramanı olarak Necmeddîn Kübrâ'nın seçilmesi ve bütün sürecin onun ve etrafındakilerin başına gelenlerle irtibatlı bir biçimde aktarılması menkıbevi tarih algısının en güzel örneklerindedir. Bilindiği üzere tasavvuf tarihi yazımında asla ihmal edilmemesi gereken kaynakların başında menâkıbnâmeler gelmektedir. Her ne kadar menkıbeleri esas alarak bir şahsın tarihî kişiliğini inşa etmek zor olsa da bu anlatıların belli ölçüde aydınlatıcı tarafları vardır.

Burada söz konusu ettiğimiz menâkıbnâme esas itibarıyla şu meseleler etrafında bir örgüye sahiptir: Necmeddîn Kübrâ'nın sûfiliğe yönelişi ve şeyh arayışı; müridleri ve onların başına gelen hâdiselerle alakalı bilgiler; Harez'm coğrafyasının üstünlük ve faziletleri; Moğolların Harez'm kuşatması esnasında Şeyh Kübrâ'nın verdiği mücadele ve şehit oluşu. Bunlar arasından biz Harez'm'le ilgili bilgileri bir kenara bırakarak Necmeddîn Kübrâ eksenli bir okuma yapmaya ve menâkıbnâmede anlatılanları bugüne kadar elde ettiğimiz tarihî ve tasavvufî bilgilerle mukayese etmeye çalışacağız.

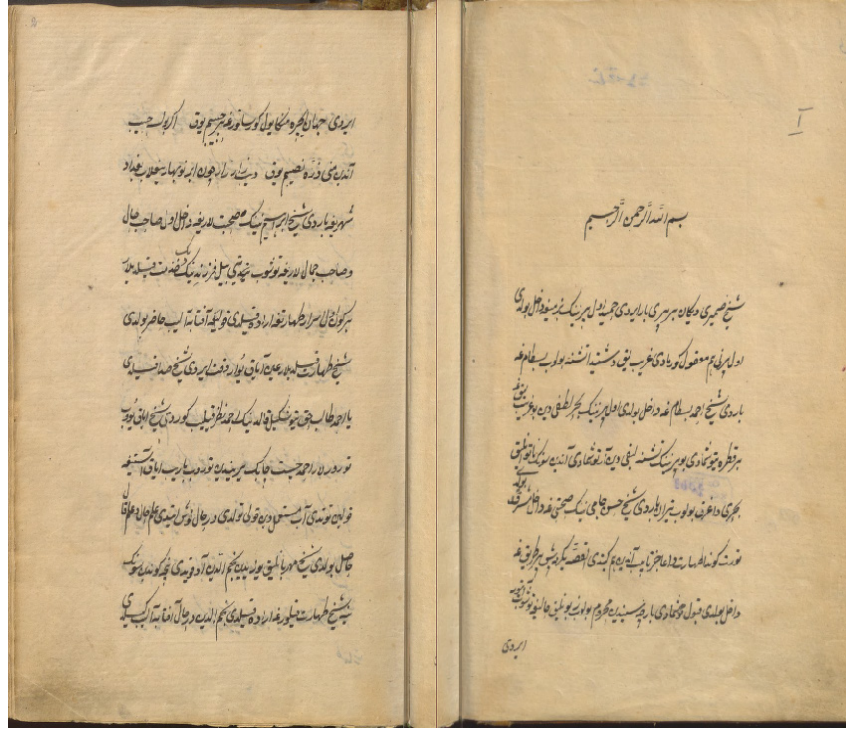
1. Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ Adlı Eserin Yazma Nüshaları Hakkında

Araştırmalarımız neticesinde genellikle *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* olarak isimlendirilen ve yazarı bilinmeyen bu menâkıbnâmenin Berthels'in bahsettiğinin dışında da farklı yazma nüshalarının olduğunu gördük. Bunların hepsini temin etmemiz ve incelememiz maalesef mümkün olmadı. Şimdiye kadar elde edebildiğimiz üç nüshayı kısaca tanıtmak istiyoruz:

Birinci *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi, no. 2069/1, vr. 1b-22b. 24,5×14 cm. ölçülerinde, Nesta'lik yazı stiliyle kaleme alınmış bu nüshanın her sayfasında 11 satır bulunmaktadır. Menâkıbnâmelerden müteşekkil yedi ayrı eserin bulunduğu bir mecmua içindedir. Bazı fasılların ve rivayetlerin atlandığı bu nüsha oldukça eksiktir. Mecmuanın vr. 23b-33a arasında yer alan ikinci eseri yine anonim niteliktedir ve *Menkabet-i Şeyh Kebîr Ata* ismini taşımaktadır. Burada Necmeddîn Kübrâ'nın bir müridinin yaşadığı bazı hâdiseler ile şeyhin vefatından sonra kendi cesedinin yerini insanlara bildirmesi anlatılmaktadır. Sadece uzun bir hikâyenin söz konusu edildiği ve diğer nüshalarda rastlanmayan bu eser kanaatimizce ayrı bir menâkıbnâme olduğu için *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*'ya dâhil edilmemelidir.

Şekil 1

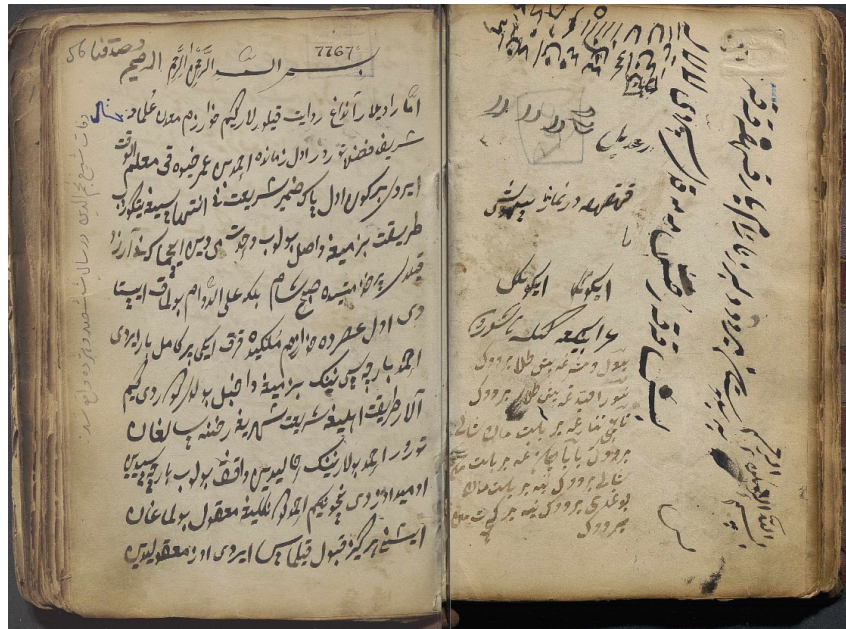
Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi, no.2060/1, vr. 1b.

İkinci *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi, no. 7767/5, vr. 56a-111a. 11×17 cm. ölçülerindeki bu yazmanın her sayfasında 12-13 satır yer almaktadır. Sekiz ayrı eserin bulunduğu bir mecmua içindedir. Bir kısım rivayetlerin kısaca özetlendiği ve bazılarının da bulunmadığı bu nüsha da eksiktir.¹

Şekil 2

Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi, no. 7767/5, vr. 56a.

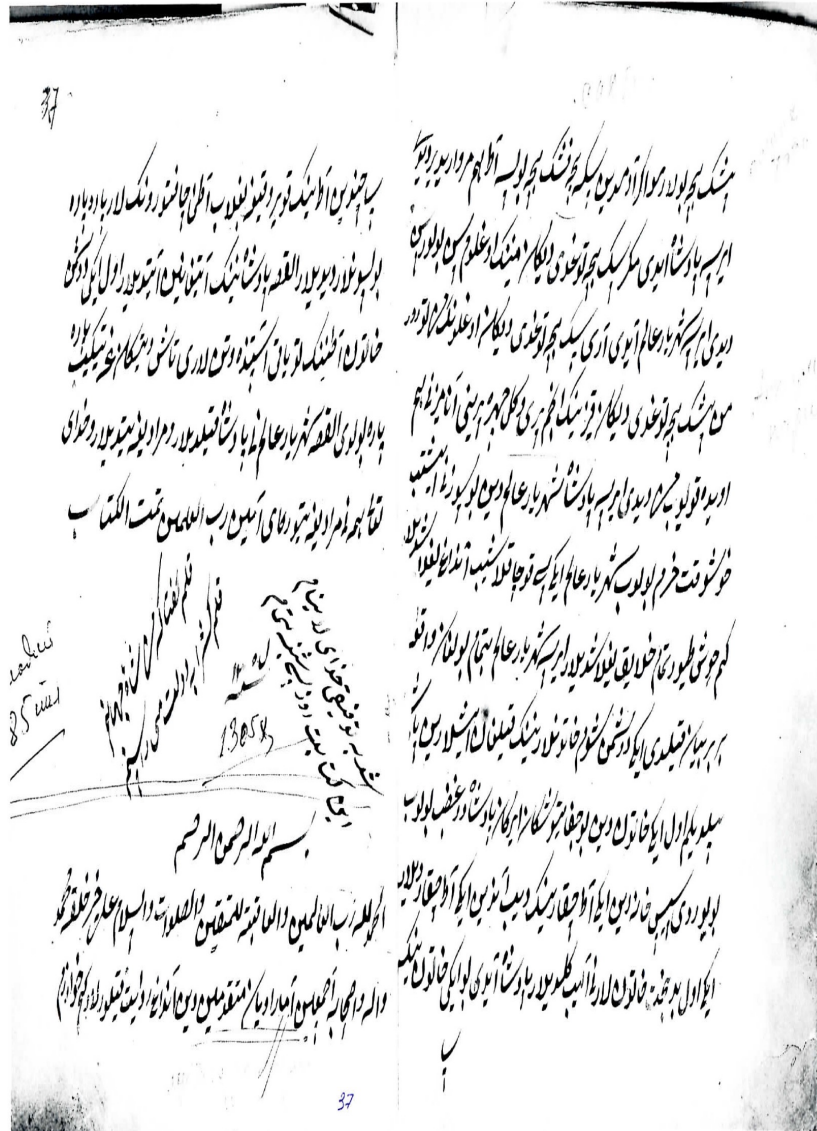

¹ Her iki yazmanın temininde büyük gayret gösteren ve bana gönderme zahmetinde bulunan Prof. Dr. Ahmet Taşğın hocama çok teşekkür ederim.

Üçüncü *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, Sultan Mirza Rahimov'un şahsî kütüphanesinde *Harezmi Tarihi* adıyla kayıtlıdır. 21×17 cm. boyutlarında, Rus fabrika kâğıdına siyah mürekkeple yazılmış olan bu nüshada otuz yedi rivayet yer almaktadır. Söz konusu yazmanın ilk sayfası eksiktir. Dorobşah/Şehriyar hikâyesiyle başlayan yazma vr. 37a'dan itibaren *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* ile devam etmektedir. (vr. 37a-79b) İlk hikâyenin sonunda yazmanın 1305/1886 tarihinde istinsah edildiği belirtilmektedir. Biz makalemizde diğerlerine göre daha çok rivayet barındıran bu nüshayı kullanmayı tercih ettik ve atıflarımızı buna yaptık.²

Şekil 3

Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ (Harezmi Tarihi), Sultan Mirza Rahimov'un Şahsi Kütüphanesi, vr. 37a.

2 Yukarıda verdiğimiz nüshaların dışında bu menâkıbnâme, içine başka bazı rivayetler de dâhil edilerek (*Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ Kıssası Yahut Kırk Rivayet*, haz. Muhammed Rahim Safarbayev & Sultan Mirza Rahimov, Ürgenç: Harezmi Memur Akademisi, 2006) adıyla Kiril alfabesiyle yayımlanmıştır. Yine bu yayını temel alan bir Yüksek Lisans çalışması bulunmaktadır. Fakat bu tezde bazı genel bilgilerin dışında menâkıbnâmenin içinde geçen hikâyelerle ilgili herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır. Aynı zamanda günümüz Türkçesine yapılan tercümede de hatalar görülmektedir. Bkz. Sevgi Geçit, *Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ Hakkında Kıssa*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

2. Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın Sûfiliğe Yönelişi ve Şeyh Arayışı

Bizce Necmeddîn Kübrâ'nın hayat hikâyesinin en renkli kesitlerini farklı şeyhlerin yanında yaşadığı enteresan tecrübeler oluşturmaktadır. *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* adlı eserin ilk fasıllarında da bu konu işlenmektedir. Buna göre Ahmed b. Ömer el-Hîvekî, uzun yıllar Harezmi ve İran bölgesinde kendisine bağlanacağı bir şeyh arar. Kırk kadar müridin yanına gitse de hiçbirisiyle uyum sağlayamaz. Sonunda Bağdat'ta Şeyh İbrahim'in yanına varır. Yedi yıl oğlu gibi ona hizmet eder. Bir gün Şeyh İbrahim abdest alacağı sırada Ahmed de su kabını getirir. Şeyh ayağını yıkamaya başladığında Ahmed'in gözyaşları onun ayağına düşer. Bunun üzerine şeyhi onun haline vâkıf olur ve abdest suyundan içmesine izin verir. Suyu içen Ahmed'e hâl ilmi açılır. O vakit şeyhi kendisine **Necmeddîn** lâkabını verir. Bu vâkiadan birkaç gün sonra, Şeyh İbrahim abdest alırken Necmeddîn de elinde havlu beklemektedir. Şeyh abdest âdâbından birini unuttur. Necmeddîn içinden onun müstehab bir işi terk ettiğini geçirir. Bunu keramet nuruyla anlayan şeyh onu Bistâm'da yaşayan Şeyh İsmail'e gönderir.

Necmeddîn buraya ulaştıca bahsi geçen şeyhin abdest almak üzere havuz başına gittiğini öğrenir. Oraya varınca o zatın etrafında birkaç müridinin beklediğini ve havuzun da dolu olduğunu görür. Fakat kalbinden okuduğu ilimlere güvenerek bu havuzun suyuyla abdest almanın câiz olmadığını geçirir. Bunu anlayan şeyh, Necmeddîn'in üzerine biraz su atar. Bundan bir damla Necmeddîn'in diline düşünce kendinden geçer ve mahşer günü gözünün önünde canlanır. Görevli melekler bir adamı cehennem meleğine verirken adam pîrinin Şeyh İsmail olduğunu söyleyerek serbest kalır. Bu durumu müşahede eden Necmeddîn şaşkınlık içinde kalır. Sonra bir melek onun yanına gelir ve götürmek ister. O da Şeyh İsmail'in müridi olduğunu söyler. Bunun üzerine Şeyh İsmail'in sancağının altına götürülür. Bir de ne görsün! Bu sancağın altında yüz seksen tane daha sancak var ve onların her biri de bir şeyhe ait. Bu gaybî tecrübelerin ardından kendine gelen Necmeddîn utancından şeyhe ne diyeceğini bilemez. Fakat bununla yetinmeyen Şeyh İsmail ona bir tokat atar ve Necmeddîn bir daha kendinden geçer. Bu kez şeyhin büyüklüğünü müşahede eden ve onu cennette ruhânî varlıklarla gören Necmeddîn kendine geldiğinde Şeyh İsmail namaza durmuştur. Namaz bitince Necmeddîn onun ayağına kapanıp tövbe eder. Yedi gün geçince şeyhi ona **Kübrâ** lâkabını verir ve eline bir not yazarak onu tekrar Şeyh İbrahim'in yanına gönderir. Necmeddîn dönüşte yolu üzerindeki Şeyh İsmail Halebî, Şeyh İsmail Kûfî ve Şeyh İsmail Bağdâdî isimlerindeki üç şeyhi geçerek Şeyh Ruzbihân'a misâfir olur. Ondandır Şeyh İbrahim'e gelir ve Şeyh İsmail Bistâmî'nin mektubunu kendisine teslim eder. Çok geçmeden Şeyh İbrahim, Necmeddîn'e icazet verip onu Harezmi'ye gönderir (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 37a-41a).

Bu menâkıbnâmenin ilk faslında yer alan Necmeddîn'in, Şeyh İbrahim Bağdâdî ve Şeyh İsmail Bistâmî ile yaşadığı tecrübeler, Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492)'nin *Nefehât*'inde anlatılanlarla paralellik arz etmektedir. Fakat Câmî'nin anlatımında Şeyh İbrahim'in rolünü Şeyh Ammâr-ı Yâsir el-Bitlîsî (ö. 590/1194'ten sonra), Şeyh İsmail'in rolünü de Şeyh Ruzbihân-ı Kebîr el-Mısırî (ö. 584/1188) üstlenmiştir. Bununla birlikte her iki kaynaktaki isimler farklı olsa ve rivayet edilen olaylar çok az bir değişikliğe uğrasa da nihayetinde abdest esnasında cereyan eden olaylar aynıdır. Bununla birlikte muhtemelen *Çihil Meclis* ile *Cevâhiru'l-esrâr*'ı gören Câmî'nin çok daha eski bir kaynak olan *Nefehâtü'l-Üns*'ünde, Necmeddîn Kübrâ'nın sûfiliğe dönüş serüveni ve şeyhlerle münasebeti daha ayrıntılı anlatılmaktadır (Câmî, 1859, ss. 480-487). Elimizdeki menâkıbnâmede Necmeddîn'in iki müridle olan tecrübeleri mevzu bahis edilirken *Nefehât*'te dört farklı şeyhle yaşadığı bazı hâdiseler zikredilmektedir. Bunlar Tebriz'de karşılaştığı Baba Ferec (ö. 568/1173); Huzistan'da dergâhına gittiği Şeyh İsmail Kasrî (ö. 589/1193); Bitlis'te terbiye gördüğü Ammâr-ı Yâsir ve Mısır'da bağlandığı Ruzbihân-ı Kebîr'dir (Gökbulut, 2010, ss. 89-95).

Bu menâkıbnâmenin *Nefehât* ve daha önceki kaynaklardan farklılık arz ettiği hususların başında Şeyh Ruzbihân-ı Mısırî'nin, Necmeddîn Kübrâ'nın hem tasavvufî eğitimindeki hem de aile hayatındaki rolünün görmezden gelinmesidir. Hâlbuki bizim çalışmalarımızdan edindiğimiz kanaat Ruzbihân'ın, Necmeddîn Kübrâ'nın tasavvufî hayatının henüz başlangıç safhası diyebileceğimiz bir zaman diliminde yönlendirici bir etkisinin olduğu şeklindedir. Hatta Ruzbihân onu kendi kızıyla da evlendirmiş ve Şeyh Kübrâ'nın bu evlilikten iki oğlu olmuştur (Harezmi, 1384, ss. 1/91). Buna rağmen bu hususların menâkıbnâmede kendisine yer bulamaması ve sadece kısa süreliğine bir misafirlikle geçiştirilmesi dikkat çekicidir.

Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ'da, Necmeddîn'in şeyhler arasındaki yolculukları söz konusu edilirken değinilen bir başka husus ise onun mezhebî eğilimi ile ilgili bir göndermedir. Necmeddîn'in Bistam'dan dönerken yolu üzerinde uğradığı Şeyh İsmail Bağdâdî ve Şeyh Ruzbihân-ı Mısrî gibi kişilerin Şâfiî mezhebine mensup olmalarından ötürü yanlarında uzun süre kalmadığına dair ifadeler daha önce hiçbir kaynakta rastlamadığımız ve esasen tarihî bilgilere de aykırı rivayetlerdir. Zira Şeyh Kübrâ da Şâfiî mezhebine bağlı biridir. Hatta Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), Harezmi'nin neredeyse bütün bölgelerinin Hanefî olmasına rağmen şeyhin doğum yeri Hîve'nin Şâfiî mezhebini benimsediği bilgisini vermektedir (Hamevî, 1965, ss. 2/415). Buna rağmen menâkıbnâmede onun bazı şeyhlere bakışında mezheb olgusunun belirleyici bir faktör olarak gösterilmesi, dahası Şâfiî mezhebine menfi bir tutum içinde resmedilmesi muhtemelen bölgedeki Hanefî-Matürîdî çizginin baskın karakterinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın* bu başlık altında topladığımız rivayetlerinin ana kaynağının *Nefehât* olduğu söylenebilir. Fakat aradan geçen asırlarda bunların kısmen değişikliğe uğradığı ve bu yüzden menâkıbnâmenin de toplumsal hafızada daha fazla yer edinen birtakım hikâyeleri ihtiva ettiği görülmektedir. Hepsindeki ana vurgu uzun yıllar meşgul olduğu ilim arzusunun Necmeddîn Kübrâ'yı bir türlü rahat bırakmadığı, yanına gittiği şeyhleri hep bu perspektiften değerlendirdiği, tasavvufî bir yönelişe adım attığı anda içine doğan hâtıraların onu etkilediği ve bunu fark eden müridlerinin de çeşitli seyahatlerle onun bu yönünü törpülemeye çalıştıklarıdır.

3. Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın Müridleri ve Mecdüddîn Bağdâdî (ö. 616/1219)'nin Şehâdeti

Menâkıbnâmenin çeşitli fasıllarında üzerinde durulan ve anlaşıldığı kadarıyla toplumsal hafızada büyük tesiri olan meselelerden biri de Şeyh Kübrâ'nın müridleriyle ilgili hususlardır. Eserde "*Bağdatlı Abdurrahman, Bağdat halifesinin oğlu Abdullah, halifenin doktorunun oğlu ve sonradan İslâmiyet'i kabul eden bir Yahudî çocuğu*" olmak üzere Necmeddîn Kübrâ'ya intisab eden dört kişiden bahsedilmektedir. Şeyh Kübrâ bunların ilk ikisine **Mecdüddîn** lakabını verirken; diğer ikisine de **Cemilüddîn/Cemilcân** unvanını uygun görmüştür. Üstelik bu şahıslardan yalnızca üçüncüsü hariç diğerleri Harezmsah saltanatına yakın kişilerce katledilmiştir. Bu durum gerçekten çok ilgi çekicidir ve akıllara Mecdüddîn Bağdâdî'nin katledilmesiyle alakalı rivayetleri getirmektedir. Harezmsah sultanı Muhammed'in fermanıya öldürülen Şeyh Mecdüddîn'in hikâyesi ise tam anlamıyla aydınlatılamamış, fakat uzun asırlardır bölge insanının zihninde yer etmiş bir hâdisedir. Şimdi biz söz konusu menâkıbnâmenin ışığında rivayetleri ele alıp bunları nasıl anlamamız gerektiği hususunda bazı açıklama ve yorumlarda bulunacağız.

3.1. Bağdatlı Abdurrahman

Menâkıbnâmede Şeyh Kübrâ'nın müridi olarak bahsi geçen ilk kişi Abdurrahman isimli bir şahıstır. Buna göre Bağdat'ta yaşlı bir kadının oğlu olan Abdurrahman bir gece rüyasında bir minare görür ve bu minareye çıkmak ister. Fakat başka insanlar da oraya çıkmak isterler. O esnada uzun boylu biri Abdurrahman'a yardım eder, kemerinden tutar ve onu minareye çıkarır. Uyandığında bütün gördükleri ortadan kaybolur. Rüneyi dinleyen annesi bunun hayırlı bir rüya olduğu ve o uzun boylu kişiyi bulup ona hizmet etmesi gerektiği şeklinde bir yorumda bulunur. Abdurrahman hemen bu rüyanın peşine düşer. Fakat aradan uzun zaman geçmesine rağmen rüyasında gördüğü şahıstan bir haber alamaz. İşin garip tarafı Abdurrahman'ın söz konusu rüneyi gördüğü gün aslında Şeyh Necmeddîn Kübrâ, Bağdat'ta yaşlı kadının komşusunun evinde öğleye kadar misafir olarak kalmıştır. Fakat Abdurrahman ile şeyhinin karşılaşmaları için aradan yedi yıl kadar geçmesi gerekmektedir. Bu süreçte yana yakıla rüyasındaki muhterem insanı arayan Abdurrahman, Necmeddîn Kübrâ'nın Harezmi'deki faaliyetlerinden haberdar olunca oraya gider. Bir de ne görsün! Rüyasında gördüğü kişi karşısında duruyor. Hemen gözyaşları içinde o hazretin ayağına kapanır. Şeyh Necmeddîn de onun yıllardır ne çileler çektiğini keramet nuruyla bildiği için ona **Mecdüddîn** lakabını verir. Abdurrahman sadece yedi gün içinde icazet alıp şeyh olur. Fakat bir gün yolda giderken padişahın damadı selam vermeden şeyhin adını sorar ve çekip gider. Bunun üzerine şeyh "Bu ahmak da kim?" der. Müridler, onun Harezmi padişahının damadı olduğunu söyleyince "Bir padişah kızını bunun gibi bir cahile verir mi hiç! Böyle adamları şehirden uzaklaştırmak sünnettir" diye söylenir. Bunlar damadın kulağına

gidince ona karşı kin beslemeye başlar. Bir gün sarhoş bir vaziyette dolaşırken karşısına çıkan şeyhi öldürür; kendisi de attan düşerek hayatını kaybeder. Padişah damadından kurtulduğuna sevinir ama şeyh için çok üzülür. Onu bizzat defneder ve şeyh adına pek çok ihsanlarda bulunur (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 41a-43b).

3.2. Bağdat Halifesinin Oğlu Şehzâde Abdullah

Menâkıbnâmede bahsedilen diğer bir karakter halifenin oğlu Abdullah'tır. Çok zeki bir satranç oyuncusu olan Abdullah gittiği her vilayetteki oyuncuları mağlup edip Harezme gelir. Sultan onu saygıyla karşılar. Şehzâde satrançta bir rakip aradığını ve kendisini yenen biri çıkarsa ona kul köle olacağını söyleyince Padişah, Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın çağrılmasını söyler. Şeyh de bu emre uyararak gelir ve şehzade ile satranç oynamaya başlar. İki defa onu mat eder. Bunun üzerine şehzade şeyhin müridi olur. Şeyh de onu dergâha götürüp tuvalet temizliği hizmeti ile görevlendirir. Şehzade Abdullah yedi yıl boyunca şeyhine bir oğul gibi hizmet eder. Mürşidi de bu yüzden ona **Şeyh Mecdüddîn** ismini verir. İcazet alıp kendi müridlerini toplamaya başlayan Abdullah kısa sürede meşhur olur. Şöhreti babasına kadar ulaşır. Halife de oğluna bolca ihsanlarda bulunur. Rivayete göre Abdullah bir gün müşahede halindeyken dilinden şeyhi Necmeddîn Kübrâ'dan daha yüce biri olduğuna dair bazı kelimeler dökülür. Müridleri kendisini uyardıklarında bu sözlerinden dolayı çok pişman olur. Ateşle dolu bir leğeni başının üzerine koyup şeyhinden özür dilemeye gideceği sırada gammazlar yukarıdaki sözleri hemen Necmeddîn Kübrâ'ya yetiştirirler. Şeyh Kübrâ da sinirlenip "Kellesi kesilip denize atılsın" diye beddua eder. Bunu duyan Mecdüddîn "Pirim hakkımda böyle demişse onun da kellesini Kalmak/Moğol askeri alsın" şeklinde bir karşılık verir. Fakat aradan bir müddet geçtikten sonra şeyhinin huzuruna çıkıp ondan özür diler. Şeyh Kübrâ da kendi başının da onun başı gibi gideceğini söyler.

Bir gün Harezme sultanı vezirleri ve oğulları ile otururken Mecdüddîn sokakta zikir ederek yürümektedir. Durumu gören sultan şeyhi öven sözler sarf eder. Bunun üzerine meclistekilerden biri ayağa kalkarak "Sultanım, böyle yalan yere zikredip şeyhlik davası güden faydasız biri hiçbir yerde yoktur" der. Sultan bu sözlerle sinirlenir ve derhal bunun bir açıklamasını ister. O kişi de korkusundan "Kızınız ile ilişkisi var" iftirasında bulunur. Padişah bu işin peşine düşer. Aslında şeyh ile kızın şöyle bir irtibatı vardır: Bir gün padişahın kızı Melike köşküden dışarıyı seyrederken sokaktan Mecdüddîn geçmektedir. Şeyh bir an kirpiklerini kaldırıp yukarı bakınca nazarı ona ilişir. Kız anında hâl sahibi biri olur. O günden itibaren dost olurlar ve birbirlerine gelip giderler. Yine bir gece şeyhin, kızının yanına geldiğini gören Padişah "O yalancının kellesini kesip dereye atın" diye emir verir. Sonra kendisi de hareme gidip Kur'an okuyan kızının kellesini alır. İftiracı adama da pek çok bağışta bulunur (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 43b-45a; 46b-49a).

3.3. Halifenin Doktorunun Oğlu

Menâkıbnâmenin isimsiz kahramanlarından biri Bağdat halifesi tarafından Harezme'e gönderilen doktorun oğludur. Rivayete göre Harezme padişahı hastalanınca halife ona mahir bir hekimini gönderir. Hekim sahip olduğu tek oğlunu da yanında götürmeye karar verir. Harezme vilayetine geldiklerinde hekimin oğlunu gören insanlar "*Harezme'ye adeta Yûsuf-ı Sâni geldi!*" diye sevinirler. Hekim henüz on dört yaşında ay gibi parlayan oğlunu getirdiğine pişman olur. Sonunda herhalde halkın ona kötü bir şey yapacağından endişe ederek onu Şeyh Necmeddîn Kübrâ'ya emanet eder. Şeyh de çocuğun üzerindeki yeni elbiseleri çıkartıp eski püskü elbiseler giydirir ve ona taharet suyu taşıma görevi verir. Doktor bir gün oğlunu görmek için gelince karşılaştığı manzara karşısında şok olur. Oğlunun yerine bu işleri yapacak başka birini bulmayı teklif eder. Bunun üzerine Şeyh Necmeddîn, "Sen bir hekimsin. Hasta olarak sana gelen biri yerine sağlıklı birine ilaç versen, o hasta kişi iyileşir mi?" diyerek onu susturur. Hekim de özür dileyerek oradan ayrılır. Sonuçta Şeyh Necmeddîn bu oğlana **Cemilüddîn** ismini verir (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 45a-46b).

3.4. Müslüman Olan Yahudi Çocuğu

Menâkıbnâmede Şeyh Kübrâ'nın müridi olarak tanıtılan son şahıs isimsiz bir Yahudi çocuğudur. Günlerden birinde Şeyh Kübrâ yolda giderken müridler bir oğlan çocuğunu gösterip "Allah'ın

kudretine bakın ki Yahudiler içinde böyle ay yüzlü Yûsuf-ı Sâni gibi bir çocuk varmış" derler. Bunun üzerine şeyh ona doğru yönelir. Şeyhin nazarı kendisine tesir eden çocuk onun ayaklarına kapanıp Müslüman olur. Şeyhi artık babası gibi görmeye başlar. Şeyh de şefkat gösterip onu dergâha alır ve taharet hizmetiyle görevlendirir. İhlâsla hizmetini yerine getiren bu gence Şeyh Kübrâ **Cemilüddîn/Cemilcân** ismini verir.

Bir keresinde Harezmi sultanı sefere çıkınca yerine şehzadesini vekil olarak bırakır. Bu şehzade bir gün meclisinde Necmeddîn Kübrâ için övgü dolu ifadeler kullanır. Orada şeyhe düşman biri vardır. Kalkıp şöyle der: "Şeyh Necmeddîn bir oğlanbaza'dır. Geceleri gizlice tâat kılıyorum dese de namaz kılıp Kur'an okumaz. Oğlan kucaklayıp livata eder." Çok sinirlenen şehzade bu iddiaların delilini ister. Meclistikiler de kalkıp şeyhin evine giderler. Orada Cemilcân'ı gördüklerinde –herhalde onun güzel yüzlü bir delikanlı olmasından hareketle- adamın haklı olduğu kanaatine kapılırlar. Bunun üzerine şehzade de Cemilcân'ın başının kesilip dereye atılması emrini verir. Sonra Şeyh Necmeddîn'in ibadethanesi de yakılır. Şehzade şeyhin de getirilip acı bir şekilde cezalandırılmasını emreder. Bu esnada Şeyh Necmeddîn durumdan habersiz bir şekilde müritleriyle birlikte ormanda yürüyüş yapmaktadır. Döndüklerinde ibadethanelerinin harap olmuş halini görürler. Duvarlardan Cemilcân'ın öldürüldüğüne dair sesler gelmektedir. Bunu duyan şeyh "Cemilcân!" diye feryat edip ağlamaya başlar. Âlem bu yakarış ile dolunca şehzade ve etrafındakiler sesin geldiği yöne doğru giderler. Bir de ne görsünler! Cemilcân bir elinde başını tutarak dere tarafından geliyor. Bu sahneyi gören herkes kendinden geçer. Sonuçta şehzade yaptıklarından pişman olup o iftiracı adamı öldürtür ve Cemilcân için sofralar kurdurur. Kendisi de bir la'l taşı ve elmas bir kılıçla şeyhin huzuruna çıkar ve der ki: "Ey şeyh, Cemilcân'ın ruhu için bu la'l taşıyı getirdim. Kabul etmezsen bu kılıçla başımı vur." Buna karşılık şeyh: "Ey câhil, Cemilcân'ın ruhu karşılığında senin, benim ve bütün Harezmi halkının başı gidecek" diyerek daha pek çok vilayetin ismini sayar (*Menâkib-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 59a-63a).

Menâkib-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın çeşitli fasıllarında kendisine yer bulan ve eserin neredeyse en problemlili yönünü teşkil eden yukarıdaki hikâyeler birtakım ortak özellikler taşımakla birlikte esasen iki kişi etrafında dönüp durmaktadır. Bunlardan ilki olan Bağdatlı Abdurrahman'ın hikâyesi, çok büyük oranda eski kaynaklardaki Radiyyüddîn Ali Lâlâ (ö. 642/1244) ile ilgili anlatılarına benzemektedir. Fakat burada hikâyenin sonu farklıdır. Zira Mecdüddîn Bağdâdî'nin katli de diğerlerinde olduğu gibi bunun içine katılmıştır. Sonraki üç rivayet ise her ne kadar farklı şahısları ana kahraman olarak resmetse de kanaatimizce Şeyh Mecdüddîn Bağdâdî'nin kişisel özelliklerinin ayrı karakterlere yüklenmesiyle oluşturulmuş anlatılardır.

İlk rivayetin tahlilinden başlayacak olursak, Bağdatlı Abdurrahman'ı tarihen Radiyyüddîn Ali Lâlâ olarak kabul etmemize olanak sağlayan yeterli derecede kaynağa sahibiz. Bununla birlikte *Menâkibnâme*'de yanlış aktarılan veya hiç bahsedilmeyen birkaç hususu da arz etmekte fayda vardır. Öncelikle Şeyh Lâlâ Bağdatlı değil, Horasan/Cüveyn vilâyetindedir. İkincisi, rüyasını tabir edenin annesi değil babası olması daha muhtemeldir. Yine o, herhangi bir idareci tarafından öldürülmemiştir. Ayrıca hiçbir kaynakta Şeyh Kübrâ'nın ona "Mecdüddîn" lâkabını verdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen *Çihil Meclis* ve *Nefehât* orijinli bu hâdise, aradan geçen uzun süreçte karıştırılmış ve halk muhayyilesinde değişik bir hüviyete bürünmüştür. Radiyyüddîn'in mezkûr iki eser kaynaklı ve dolayısıyla daha erken tarihli olan hikâyesi şöyledir:

Necmeddîn Kübrâ henüz tasavvuf yoluna sülûk etmediği bir zaman diliminde hadis tahsil etmek üzere Hemedân'a gittiğinde Radiyyüddîn'nin köyüne de uğrar. O gece Ali Lâlâ rüyasında göğe kadar yükselen bir merdiven görür. Merdivenin başında duran biri insanları ellerinden tutarak yukarı çıkarmakta ve başka birine teslim etmektedir. O da bu insanları gökyüzünün kapısından içeri almaktadır. Radiyyüddîn'i de onun eline verirler. Böylece o da diğerleri gibi bu kapıdan girer ve arşa oturan şeyhin suretini görür. Bu hali babasına anlatınca, babası ona bu şahsı bulması gerektiğini söyler. Bunun üzerine Lâlâ yollara düşer ve yıllarca dolaşır. Fakat Şeyh Kübrâ'nın Harezmi'e gelişine kadar onun izine rastlayamaz. Bir ara Türkistan'da Ahmed Yesevî'nin dergâhında halvetteyken Harezmi'den gelen bir şahıstan Necmeddîn Kübrâ'nın adını duyar, hemen halvetten çıkıp sefer kuşağını kuşanır ve yola düşer. Sonunda şeyhin hizmetine girer (Sistânî, 1378, ss. 185-186, 189; Câmî, 1859, ss. 500-501). Necmeddîn Kübrâ onun terbiyesini halifesi Mecdüddîn Bağdâdî'ye havale eder. Nihayetinde her

ikisinden de icazet alan Lâlâ, Moğol istilâsından önce İsferyân taraflarına gider ve 642/1244'te orada vefat eder (Câmî, 1859, s. 502).

Diğer üç rivayetin Şeyh Kübrâ'nın halifesi Mecdüddîn Bağdâdî'nin kişisel nitelikleri ve trajik akıbetiyle büyük bir uyum arz ettiğini ve olayların farklı isimler üzerinden canlandırıldığını belirtmiştik. Yukarıdaki rivayetlerde Şeyh Bağdâdî'nin "Mecdüddîn veya görünüş güzelliğinden ötürü Cemilüddîn/ Cemilcân gibi unvanlar alması, Bağdat'la irtibatı, doktorluk mesleği ile alakası ve satranç oyunundaki mahareti" gibi belirgin şahsî özelliklerinin Bağdat halifesinin oğlu, Bağdat halifesinin doktorunun oğlu ve Yahudi çocuğu arasında paylaştırılmış olması bir hayli dikkat çekicidir. Öte yandan üçüncü hikâyede Halifenin doktorunun oğlunun herhangi bir şekilde katledilmemesi veya menâkıbnâmede bu meseleye değinilmemesi, bu rivayeti Mecdüddîn Bağdâdî'den başka bir şahsa işaret ediyor şeklinde yorumlamamızı gerektirmemektedir. Zira burada da söz konusu çocuğun görünüş güzelliğinden bahsedilmektedir. Ayrıca babasıyla Şeyh Necmeddîn arasında geçen diyalogun, kaynaklarda Şeyh Bağdâdî'nin doktor annesiyle Şeyh Kübrâ arasında da aynı şekilde cereyan ettiği yazılıdır (Câmî, 1859, s. 488). Bu hususların daha iyi anlaşılması açısından bazı detaylara inip elimizdeki menâkıbnâme ile önceki kaynaklar arasındaki benzer ya da farklı noktaları irdelememiz zaruridir.

Öncelikle Mecdüddîn Bağdâdî diye meşhur olan Şeref b. el-Müeyyed b. Muhammed b. Ebi'l-Feth'in lâkabı "Mecdüddîn"dir (Kerbelâî, 1344, ss. 2/313; Râzî, 1378, ss. 3/1496; Şîrâzî, 1940, ss. 2/336). Bu lâkabın ona şeyhi veya müridleri tarafından verilmesi kuvvetle muhtemeldir. Suret güzelliğinden dolayı kendisine Cemilcân veya Cemilüddîn denmesi de söz konusudur. Zira *Menkabet-i Şeyh Kebîr Ata* isimli küçük bir menâkıbnâmede ondan Cemilcân diye bahsedilmektedir (*Menkabet-i Şeyh Kebîr Ata*, vr. 23b-33a). Yine Kübreviyye hakkındaki temel kaynaklardan bir kısmında ondan "güzel yüzlü, narin ve ince yapılı bir çocuk" olarak söz edilmektedir (Sistânî, 1378, ss. 189-190; Câmî, 1859, ss. 487-488). Mecdüddîn'in, Harezmi köylerinden Bağdâdek'te Türk bir ailede dünyaya geldiği bilinmektedir (Kerbelâî, 1344, ss. 2/313; Müstevfî, 1381, s. 668). Dolayısıyla "Bağdâdî" nisbesi onun Bağdatlı olduğundan dolayı verilmemiştir. Ama bu şekildeki bir anlayışın yaygınlaşması için yeterli zemin vardır. "Bağdâdekî" yerine "Bağdâdî" denmesi öncelikle telaffuz kolaylığından olabilir. Bununla birlikte incelediğimiz menâkıbnâmenin en temel kaynağı olan *Nefehât*'te Harezmsah sultanının Bağdat halifesinden bir doktor istediği, onun da bu talebe karşılık Mecdüddîn'in babasını gönderdiği rivayeti bulunmaktadır (Câmî, 1859, s. 487). Bu yüzden hikâyelerdeki Bağdat vurgusu anlaşılabilir.

Bununla birlikte kaynaklardan Mecdüddîn'in annesi ve babasının yanı sıra kendisinin de doktor olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim çağdaşı Avfî (ö. 629/1232), onun tıpta üstad olduğunu ve devrin yöneticileriyle de sıkı bir ilişki içinde bulunduğunu belirtmektedir (Avfî, 1903, s. 280). Câmî'nin "Şeyh Mecdüddîn sultana yakın olanlardandı" sözü de bu görüşü teyit etmektedir (Câmî, 1859, s. 487).

Menâkıbnâme'de Bağdat halifesinin oğlu Şehzade Abdullah'ın satrançtaki becerisi, oynadığı herkesi yenmesi ama Harezmi'de Şeyh Kübrâ'ya mağlup olması üzerine ona intisab etmesi anlatılmaktadır. Bunun da hem Şeyh Kübrâ'nın hem de Şeyh Mecdüddîn'in kişisel özelliklerinden olduğunu varsaymamızı gerektirecek bir anektoda Kerbelâî (ö. 997/1590)'nin *Ravzâtü'l-cinân*'ında rastlanmaktadır. Müellifin aktardığına göre Radiyyüddîn Ali Lâlâ, uzun yıllar süren arayışından sonra Necmeddîn Kübrâ'nın yanına geldiğinde onu bir Türk çocukla satranç oynarken bulur. Şeyh de ona satranç vasıtasıyla bu kişiyi eğittiğini söyler. Aslında buradaki Türk çocuk Mecdüddîn Bağdâdî'dir (Kerbelâî, 1344, ss. 2/313-314; Irâkî, 1368, ss. 358-360).

Mecdüddîn Bağdâdî'nin, Harezmsah Muhammed zamanında suya atılmak suretiyle şehit edildiği kaynakların üzerinde ittifak ettiği bir husustur. Harezmsahı böyle bir cezalandırmaya sevk eden farklı sebepler üzerinde durulsa da mesele henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır. İncelediğimiz menâkıbnâmede belirgin birkaç sebep üzerinde durulmuş ve bunlar Bağdat halifesinin oğlu Şehzade Abdullah ile İslâm'ı kabul eden Yahudi genci üzerinden anlatılmıştır.

Yukarıda görüleceği üzere Şehzade Abdullah öncelikle mürşidi Necmeddîn Kübrâ'nın bedduasını alması, ardından sultanın kızıyla ilişkisi sebep gösterilerek öldürülmüştür. Menkıbe geleneği içinde yerli yerine oturan bu anlatım tarzında manevi sebep şeyhin gönlünü incitmek olurken,

somut gerekçe padişahın kızıyla olan gizli ilişkidir. Menâkıbnâmenin bu anlatısı bizi doğrudan konuyla ilgili ilk bilgilerin verildiği iki kaynağa götürmektedir.

Bunlardan ilki *Târîh-i Güzîde* müellifi Müstevfî (ö. 740/1340'tan sonra)'dir. Mecdüddîn'in katline dair somut bir nedenden bahseden ilk yazar odur. Müellife göre şeyh, annesiyle aşk yaşadığı töhmetiyle Harezmsâh Muhammed Han b. Tekiş (1200-1220) tarafından şehit edilmiştir. Akabinde pişman olan sultan, Şeyh Kübrâ'nın huzuruna çıkarak bu hatanın diyetini ödemek istemiş; şeyh de benim, senin ve cihan halkından pek çoğunun kanı diyerek cevap vermiştir (Müstevfî, 1381, s. 668). Söz konusu eserde olayın detaylarına inilmemekle birlikte annesiyle şeyh arasındaki ilişki sultanı böyle bir yanlışa itmiştir.

Diğer kaynak Müstevfî'den bir buçuk asır sonra hayata gözlerini yuman Câmî'dir. Müellif, bu elim hâdiseyi daha detaylı bir şekilde aktarmayı yeğlemiş ve eserine *Târîh-i Güzîde*'deki Bağdâdî ile sultanın annesi arasındaki aşk ilişkisini de elbette katmıştır. Fakat aradan geçen yaklaşık bir yüzyılda olayın manevî veçhesinin ön plana alındığı görülmektedir. Öneme binaen *Nefehât*'teki ilgili pasajları şu şekilde aktarabiliriz:

Şeyh Mecdüddîn bir gün dervişlerle otururken, sekr hâli kendisine galip geldiği bir anda şunları söyledi: "Biz deniz kenarında biz kaz yumurtasıydık. Şeyhimiz ise bir kuştı. Biz yumurtadan çıkalım diye terbiye kanadını bizim üzerimize serdi. Biz bir kaz yavrusu olarak denize daldık ama şeyh kenarda kaldı." Şeyh Necmeddîn kerâmet nuruyla bunu bildi ve dilinden şu sözler döküldü: "Deryâda ölsün!" Şeyh Mecdüddîn bunu işitince korktu. Şeyh Sa'deddîn Hammûye'nin yanına gelip "Hazret-i Şeyh'in vaktinin hoş olduğu bir gün bana haber ver de gelip özür dileyeyim." diye yalvardı. Bir vakit şeyh semâ' esnasında hoş bir haldeydi. Şeyh Sa'deddîn, Şeyh Mecdüddîn'e haber verdi. Şeyh Mecdüddîn yalın ayak, başının üzerinde ateş dolu bir leğen olduğu halde geldi ve ayakkabı çıkardıkları yerde dikeldi. Şeyh ona baktı ve şöyle buyurdu: "Perişan sözlerinden dolayı dervişâne bir şekilde özür diliyorsun. İman ve dinin selâmettedir, fakat başın gidecek ve deryâda öleceksin. Biz de senin ardından gideceğiz. Nice serdarların başı ve Harezim meliki de senin yüzünden gidecek. Âlem harap hale gelecek." Şeyh Mecdüddîn şeyhin ayağına kapandı. Kısa bir süre sonra şeyhin dedikleri ortaya çıktı.

Şeyh Mecdüddîn Harezim'de vaaz ediyordu. Sultan Muhammed'in annesi çok güzel bir kadındı. Şeyh Mecdüddîn'in vaazlarına katılıyordu. Bazen de onu ziyaret ediyordu. İddiacılar/müddeiyân fırsat kolladılar. Bir gece sultan çok sarhoş iken ona şöyle dediler: "Annen İmam Ebu Hanife'nin mezhebince Şeyh Mecdüddîn'in nikâhlısı olmuştur." Sultan bir hayli huzursuz oldu ve şeyhi Dicle'ye atmalarını emretti. Onlar da attılar.

Haber Şeyh Necmeddîn'e ulaştınca hali değişti ve şöyle dedi: "Allah'tan geldik, O'na döneceğiz. (Bakara, 2/156) Oğlumuz Mecdüddîn'i suya attılar ve öldü." Daha sonra başını secdeye koydu ve bir müddet secdede kaldı. Ardından başını secdeden kaldırıp şöyle dedi: "Hazret-i İzzet'ten oğlumun diyetini Sultan Muhammed'in mülkünden almasını istemiştin, icâbet buyurdu."

Sultana bunu haber verdiler. Çok pişman oldu ve yürüyerek Hazret-i Şeyh'in yanına geldi. Bir leğen dolusu altın getirmişti. Kılıç ve kefeni de o leğenin üzerine koymuştu. Başı açık bir şekilde ayakkabılıkta dikeldi ve şöyle dedi: "Eğer diyet istiyorsanız, işte altınlar; yok eğer kısas istiyorsanız işte kılıç." Şeyh şöyle cevap verdi: "Bu, Kitap'ta yazılı idi. (İsrâ, 17/58) Onun diyeti, senin mülkünün tamamıdır. Senin ve pek çok kişinin başı gidecek. Biz de sizin yüzünüzden gideceğiz." Sultan Muhammed umutsuz bir şekilde geri döndü. Kısa süre sonra Cengiz Han ortaya çıktı ve olan oldu. (Câmî, 1859, ss. 488-490)

Câmî'nin eserinde önceliğin Şeyh Kübrâ'nın müridine ettiği bedduaya verilmesi, ardından Bağdâdî ile sultanın annesi arasındaki ilişkiye değinilmesi kanaatimizce dikkat çekicidir. Bu anlatım tarzı Bağdâdî'nin katline bir asır sonra tasavvuf çevrelerince nasıl bakıldığını göstermektedir. Yani bu hâdisenin arka planına manevî bir unsur eklenmiştir. Sekr halinde söylemiş olduğu birtakım sözlerden dolayı Necmeddîn Kübrâ'nın dilinden dökülen "deryâda ölsün" sözü Mecdüddîn'in Dicle'ye atılmasına sebep olmuştur. Daha sonra yazılan tabakat ve menâkıb türü eserlerin hemen hepsi Bağdâdî'nin şehâdetinden bahsettiklerinde çok büyük oranda *Nefehât*'i tekrar etmişlerdir.

Menâkıbnâmedeki Yahudi çocuğun hikâyesinde "oğlanbazlık" ile suçlanarak hedef tahtasına konulan kişi aslında Necmeddîn Kübrâ iken dergâhta bulunan Cemilcan'ın öldürülmesi daha önce hiçbir kaynakta rastlamadığımız bir rivayettir. Fakat onun da başının kesilip dereye atılması diğerleriyle ortak noktayı teşkil etmektedir.

Menâkıbnâmede Mecdüddîn Bağdâdî'nin hayat hikâyesine en çok benzeyen kahramanın Bağdat halifesinin doktorunun oğlu olmasına rağmen onun diğer ikisi gibi trajik bir akıbetinin olmaması hayli enteresandır. Güzellikte Hz. Yusuf'a benzetilen, on dört yaşındaki ay yüzlü bu çocuğun, Şeyh Necmeddîn'e intisap ettiğinde güzel bir delikanlı şeklinde resmedilen Mecdüddîn Bağdâdî'ye ne kadar benzediği açıktır. Yine tıpkı Mecdüddîn'ininki gibi babası doktordur. Menâkıbnâme'de oğluna kıyamayan bir babanın serzeniş ve şaşkınlığının izleri *Çihil Meclis* ve *Nefehât*'te de vardır. Şöyle ki Şeyh Kübrâ ilk geldiği zamanlarda Mecdüddîn'i tuvalet temizliği ile vazifelendirmiştir. Yaklaşık altı ay bu işle meşgul olunca kendisi gibi doktor olan annesi bunu işitmiş ve şeyhe bir aracı vasıtasıyla bu işin oğluna ağır geleceğini, eğer isterse bu işle görevlendirilecek on Türk gulâm gönderebileceğini belirten bir haber iletmıştır. Şeyh Kübrâ da şu cevabı vererek bu teklifi reddetmiştir: "Bu sözleri senden duymak çok garip! Sen tıp ilmini bilen birisin. Oğlun ateşli bir hastalığa yakalansa, ben de ilacı o Türk gulâma versem, senin oğlun hiç iyileşir mi?" (Sistânî, 1378, ss. 189-190; Câmî, 1859, ss. 487-488)

Netice itibarıyla menâkıbnâmeye damga vuran ve çeşitli fasıllarda üzerinde durulan en temel unsurlardan biri Mecdüddîn Bağdâdî'nin Harezmsah iktidarı tarafından katledilmesidir. Bu hâdiseler halk muhayyilesinde o kadar tesirli olmuştur ki aradan geçen asırlarda olayın içine farklı kişiler de dâhil edilmiş ya da Şeyh Bağdâdî ile Necmeddîn Kübrâ'nın diğer bazı müridleri karıştırılarak yeni hikâyeler üretilmiştir. *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* dikkatlice tetkik edildiğinde Mecdüddîn Bağdâdî'yi çağırıştırabilecek dört farklı portre karşımıza çıkmaktadır. Bunların ilk ikisinde "Mecdüddîn" ismi/unvanı zikredilirken diğer ikisinde bizzat Şeyh Mecdüddîn'e ait olduğunu bildiğimiz "Cemilüddîn/Cemilcân" adları kullanılmıştır. Bunlardan ilki sultanın damadı, ikincisi sultanın bizzat kendisi, sonuncusu da sultanın oğlu tarafından öldürülmüştür. Sadece biri bu elim akıbetten kurtulabilmiştir.

4. Şeyh Necmeddîn Kübrâ'nın Moğollar Karşısında Verdiği Mücadele ve Şehit Oluşu

Moğol istilası İslâm dünyasında derin yaralar açan bir hâdisedir. İnsanların çoğunun canını veya malını kaybettiği böyle bir buhranın, Müslüman halkı çeşitli efsaneler üretmeye sevk etmesi çok tabiidir. Tarihte yaşanmış her olayın dinî, siyasî ve sosyal sebepleri vardır. Fakat İslâm coğrafyasında yaşayan insanların çoğunun bu tür savaşları ve yıkımları evliya ve ulema diye nitelendirdikleri büyük şahısların haksız yere öldürülmelerine veya gönüllerinin incinmesine bağlamaları sıkça rastlanan bir tavidir. İşte bazı menâkıbnâmelerde Necmeddîn Kübrâ'nın Harezmsah savunması sırasında gösterdiği kahramanlıklar ve kerametlerle ilgili anlatılan hikâyeleri böyle bir kaos ortamını ve evliya kültürünü göz önünde bulundurarak anlamak zaruridir.

Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ adlı eserde Moğolların Harezmsah kuşatması ve şehri almak için neler yaptıkları ayrıntılı bir şekilde işlenen hususlardandır. Bunlar arasında tabii ki Şeyh Kübrâ'nın bazı sözlerine ve kerametlerine de yer verilmiştir. Aslında Câmî'nin *Nefehât*'i başta olmak üzere bu konuda anlatılanlara baktığımızda, Bağdâdî'nin haksız bir şekilde öldürülmesi karşısında Şeyh Kübrâ'nın secdeye kapanıp Allah'tan, onun diyetini Harezmsah Muhammed'in mülkünden almasını dilemesi ve sultan huzuruna geldiğinde de ona cevaben "Bunun diyeti senin mülkün olacak!" demesi (Câmî, 1859, s. 490) Moğol istilasının manevî arka planını oluşturmaktadır.

İncelediğimiz *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*'da, şeyhin Moğolların Harezmsah kuşatması esnasında hemşehrilerini korumak için şehirden ayrılma teklifini reddettiği, hem bir Allah dostu olarak çeşitli kerametler gösterdiği hem de cesur bir asker gibi mücadele verdiği vurgulanmıştır. Bunlardan biri şöyledir: Hülâgû bir akşamüzeri şehri kuşatınca ertesi sabah teslim almayı arzu eder. Fakat sabah olduğunda Harezmsah görünmez hale gelir. Araştırıldığında bunun Şeyh Kübrâ'nın kerametlerinden biri olduğu anlaşılır. Vezirlerden Allâme Tûsî bu durumu yalnızca Harezmsah birinin anlayabileceğini söyleyince, askerler bir balıkçıyı getirirler. Tûsî bu kişiyi şeyhe elçi olarak gönderir ve ondan kaleyi terk etmesini ister. Harezmsah halkını korumaya çalışan şeyh bunu asla kabul etmeyeceğini bildirir. Hülâgû ona emin bir şekilde şehri terk etmesi konusunda izin verdiğini belirtir. Fakat Şeyh Kübrâ bu teklifi de şiddetle reddeder (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 73a-75b).

Yine menâkıbnâmeye göre bu elçilik hâdisesi Harezmsah yöneticisine farklı şekilde iletilir ve Şeyh Kübrâ'nın düşmanla görüştüğü söylenir. Sultan bunun doğru olduğunu zannedip şeyhe düşmanla hiçbir şekilde görüşmemesini emreder. Sonra müneccimlerden Moğolların ne durumda olduklarını sorar. Onlar Moğolların atlarını Çin tarafına doğru sürdüğünü söylediklerinde Harezmsah Muhammed

şehrin dışına çıkmak ister. Fakat Şeyh Kübrâ ayaklarını uzatarak şehrin kapısını kapatmıştır. Sultan ondan ayağını çekmesini ister. Şeyh Kübrâ ayaklarını toplayınca Harezm şehri apaçık görünür hale gelir. Bu esnada Hülâgû'nun oğlu hücum eder ve şeyhin başını keser. Şeyh bir eliyle kendininkini diğer eliyle de katilin başını tutup yaşlı bir kadının bahçesine kadar gider ve orada şehit düşer. İnsanlar ne kadar uğraşsalar da o gencin perçemini şeyhin elinden kurtaramazlar. Bunun üzerine Tûsî, tek kurtuluş yolunun bu kişinin Müslüman olmasından geçtiğini belirtir. Bunun üzerine o da şehâdet getirip Müslüman olur. Bu esnada şeyh dile gelip onu cennete götürdüğünü söyler ve her ikisi de ortadan kaybolur. Bu duruma çok kızan Hülâgû Hârezm'i yağmaya girişir (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 75b-76a).

Yukarıda Mecdüddîn Bağdâdî'nin katline giden süreçle alakalı *Nefehât*'ten naklen uzunca aktardığımız rivayette halifesinin sekr halinde söylediği sözlere kızıp onun için "Deryâda ölsün!" şeklinde beddua eden Şeyh Necmeddîn'den sadece özür dileyen bir Mecdüddîn Bağdâdî vardı. Fakat elimizdeki menâkıbnâmede daha önceki hiçbir kaynakta yer almayan dikkat çekici bir ayrıntı daha gizlidir. Bu da Şehzade Abdullah karakterinde yansıtılan Şeyh Bağdâdî'nin "Eğer pirim benim hakkımda böyle demişse pirimin kellesini Kalmak/Moğol kessin!" şeklindeki karşı bedduasıdır (*Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*, vr. 47b). Böylece her iki büyük sūfinin isteği de gerçekleşmiştir. Toplumsal hafıza yaşanan tarihî gerçekliğe böyle manevî bir sebebi uygun görmüştür.

Şeyh Kübrâ'nın şehadet anında bile bir kişiyi İslâm'la şereflelendirmeye çalışması ve düşmanına karşı sergilediği merhametli tavır tasavvuf edebiyatı açısından da dokunaklı bir sahnedir. Câmî'nin *Nefehât*'teki anlatımı elimizdeki menâkıbnâmeden biraz farklılık arz etse de bir kâfirin perçemini tutup kelime-i şehadet getirene kadar bırakmaması orada da işlenen temalardan biridir. Hatta Mevlânâ Celâleddîn (ö. 672/1273) aşağıdaki manzumesinde bu olayı tasvir etmiştir:

به یکی دست می خالص ایمان نوشند به یکی دست دگر پرچم کافر گیرند

Bir eliyle hâlis iman şarabı içip diğer eliyle de kâfirin perçemini tutarlar. (Mevlânâ, 1384, s. 237)

Bazı klasik ve modern tarihçilerin yukarıda bahsedilen hâdiseleri kabul etmedikleri veya eserlerinde bunlara yer vermedikleri bilinse de büyük felaketlerin büyük kahramanlar doğurduğu gerçeği akıldan çıkarılmamalıdır. Toplum psikolojisi açısından bakacak olursak Moğol istilasının yarattığı kaotik ortamda insanların kendilerine bir kurtarıcı aramaları ve manevî güçleri olduğuna inanılan bir şeyhi kahraman bir savaşçı olarak resmetmeleri gayet doğaldır. Bu, Türk tasavvuf geleneği içinde yazılan menâkıbnâmelerde çokça rastlanan bir durumdur. Dolayısıyla incelediğimiz *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* adlı eseri nitelendirmek üzere makalenin başında kullandığımız "bir şehrin kaderini tayin eden bir şeyhin hikâyesi" sözü burada tam karşılığını bulmaktadır.

Sonuç

Asıl ismi Ahmed b. Ömer olan fakat Necmeddîn Kübrâ diye şöhret bulan şahıs 540/1145 tarihinde Harezmşahlar Devletinin (1097-1231) hâkim olduğu Hîve'de dünyaya gelmiştir. Uzun yıllar hadis tahsili ve kendisine gönülden bağlanacağı bir mürşid bulma arzusuyla seyahatler eden Kübrâ kırklı yaşlarında elince icazeti olan bir şeyh olarak doğduğu topraklara dönmüş ve 618/1221 senesinde burada vefat etmiştir. Kendisi Kübreviyye tarikatının kurucusu olarak tanınmaktadır. Arapça ve Farsça çeşitli tasavvufî eserler de kaleme alan Şeyh Kübrâ, Mecdüddîn Bağdâdî ve Radiyyüddîn Ali Lâlâ gibi pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Böylelikle Kübreviyye ekolü Orta Asya'da yaşayan Müslüman Türkler üzerinde büyük bir tesire sahip olmuş ve onların manevî hayatlarına yön vermiştir. Bilhassa Necmeddîn Kübrâ'nın Moğollar karşısında verdiği mücadele ve şehit oluşu ve halifesi Mecdüddîn Bağdâdî'nin Harezmşah iktidarı tarafından katledilmesi ile ilgili hâdiseler bu bölgelerde yaşayan insanların tarih algısını şekillendirmiştir. Zamanla da bunları konu edinen hikâyeler bir araya getirilmiş ve çeşitli menâkıbnâmeler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de anonim nitelikteki *Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ* adlı eserdir.

Bu menâkıbnâmenin, Moğol istilasının Harezm coğrafyasında yaşayan insanlar üzerinde bıraktığı yıkımın ve buhranın bir izdüşümü olarak kabul edilmesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Çünkü söz konusu eser esas itibarıyla tekkeleriyle, medreseleriyle, âlim ve faziletli insanlarıyla çok

güçlü bir medeniyetin inşa edildiği Harezmi'nin, dolayısıyla Harezmişahlar Devletinin tarih sahnesinden silinişini konu edinmektedir. Ana fikir bu olmakla birlikte olayların siyasi sebeplerinden ziyade manevî yönleri üzerinde durulması beşerî hafızanın yaşanan hadiselerle yaklaşımını ve onları nasıl yorumladığını göstermektedir. Burada Necmeddin Kübrâ gibi toplumda etkin ve kahraman bir şeyhin odak noktası olarak alınması söz konusudur. Özellikle Şeyh Kübrâ'nın bazı müridlerinin ya da halifesi Mecdüddin Bağdâdî'nin bu süreçte Harezmişah iktidarıyla yaşadığı sorunların Moğol felaketinin manevî arka planını oluşturması halkın din ve maneviyat önderlerine bakışını da yansıtmaktadır. Dolayısıyla halk nazarında bir şeyhin kalbinin incinmesi veya haksız yere öldürülmesi koskoca bir toplumun felakete maruz kalmasına ve yok olmasına sebebiyet verebilmektedir. Aradan asırlar geçse de bu hikâyelerin nesilden nesle nakledilmesi geleneğin aktarılması ve metafizik bir bilinç dünyasının oluşturulması açısından kayda değerdir. Ayrıca yaygınlık kazandığı tarihler dikkate alındığında bu menâkıbnâme on dokuzuncu yüzyıl Orta Asya'sında sülûlîğin nasıl algılandığına dair somut bir örnek sunmaktadır. Bu bakımdan bölge ile ilgili yapılacak akademik çalışmalar için asla ihmal edilememesi gereken önemli bir kaynak hüviyetindedir.

Bununla birlikte menâkıbnâmelerden yararlanırken metodolojik açıdan dikkat edilmesi gereken hususların olduğu açıktır. Öncelikle bu tür eserlerde şahıs, zaman ve mekân örgüsünün yer yer karıştırılması, isimlerin ve hadiselerin birden fazla kişiye atfedilmesi söz konusudur. Bütün bunların araştırma yapılan sahanın kaynaklarıyla ve tarihî gerçeklerle mukayese edilmesi şarttır. İncelediğimiz eserde de gerek Necmeddin Kübrâ'nın şeyhleriyle yaşadıklarında gerekse kendisine intisap eden dört müridin başına gelenlerde bu husus görülmektedir. Tarihî süreçte rivayetlerin farklılaşması veya değişik karakterler üzerinden yeniden üretilmesi kesinlikle gereksiz detaylar olarak değerlendirilmemelidir. Aslında bu tür anlatılar toplumsal psikolojiyi yansıtmakta ve yaşanan olayların etkisinin büyüklüğünü gözler önüne sermektedir.

Son olarak incelediğimiz menâkıbnâmenin bilhassa Necmeddin Kübrâ, müridleri ve onların etrafında gelişen vâkıalarla ilgili naklettiği bilgilerin kaynağının Abdurrahman Câmî'nin *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds* adlı Farsça sülûfî tabakatı olduğu kanaatindeyiz. Elbette zamanla bu eserdeki rivayetlerde bazı değişikliklerin meydana geldiği veya onlara bir kısım eklemelerin yapıldığı görülmektedir. *Nefehât*'in ise Kübrevî önderleri söz konusu olduğunda kendileri de Kübreviyye tarikatı şeyhlerinden olan Emir İkbâl Sistânî (ö. 8./14. asır)'nin *Çihil Meclis*'i ile Kemâleddin Hüseyin Harezmi (ö. 836/1433)'nin *Cevâhirü'l-esrâr*'ını temel aldığı açıktır. Fakat diğer ikisinden çok daha meşhur bir eser olması ve Ali Şîr Nevâî (ö. 906/1501) tarafından biraz genişletilerek *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* adıyla Çağatay Türkçesine çevrilmesi bizi *Nefehât*'in Orta Asya'daki sülûfî belleğin oluşumuna ve bazı menâkıbnâmelerin yazımına diğerlerinden daha fazla tesir ettiği gerçeğini kabule götürmektedir.

Kaynaklar / References

- Avfî, M. (1903). *Tezkire-i Lübâbü'l-elbâb* (Edward G. Browne, Haz.). E. J. Brill.
- Bertels, E. (1977). *Tasavvuf ve Edebiyat-ı Tasavvuf* (Saîd İyездî, Çev.). İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Câmî, A. (1859). *Nefehâtü'l-üns min hadarâti'l-kuds* (W. Nassau Lees, Nşr.). W. N. Lees Press, 1859.
- Geçit, S. (2011). *Şeyh Necmeddîn-i Kübra Hakkında Kıssa* (Tez No: 349336) [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Gökbulut, S. (2010). *Necmeddîn-i Kübrâ*. İnsan Yayınları.
- Hamevî, Y. (1965). *Mu'cemül-büldân* (Ferdinand Wüstenfeld, Haz.). İntişârât-ı Esedî.
- Harezmî, K. H. (1384). *Cevâhirü'l-esrâr ve zevâhirü'l-envâr* (Muhammed Cevâd Şerîat, Haz.). 4 Cilt. İntişârât-ı Esâtîr.
- İrâkî, F. (1368). *Külliyât-ı İrâkî* (Saîd Nefisî, Haz.). Kitâbhâne-i Senâî.
- Kerbelâî, H. H. (1344). *Ravzâtü'l-cinân ve Cennâtü'l-cenân* (Cafer Sultan el-Karrâî, Haz.). 2 Cilt. İntişârât-ı Sütûde.
- Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ (Harezmi Tarihi)*. Sultan Mirza Rahimov'un Şahsi Kütüphanesi.
- Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*. Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi (no. 2069/1).
- Menâkıb-ı Şeyh Necmeddîn Kübrâ*. Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi (no. 7767/5).
- Menkabet-i Şeyh Kebîr Ata*. Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Elyazmaları Hazinesi (no. 2069/2).
- Mevlânâ, C. (1384). *Külliyât-ı Şems-i Tebrîzî* (Bediüzzaman Firuzanfer, Haz.). İntişârât-ı Dostân.
- Müstevfî, H. (1381). *Târîh-i Güzîde* (Abdülhüseyn Nevâî, Haz.). Çâphâne-i Sipehr.
- Razî, E. A. (1378). *Heft İklîm* (Seyyid Muhammed Rıza Tâhirî, Haz.). 3 Cilt. İntişârât-ı Sürûş.
- Sistânî, E. İ. (1378). *Çihil Meclis* (Abdürrafî Hakîkat, Haz.). İntişârât-ı Esâtîr.
- Şeyh Necmeddîn-i Kübrâ Kıssası Yahut Kırk Rivayet* (Muhammed Rahim Safarbayev & Sultan Mirza Rahimov, Haz.). (2006). Harezmi Memun Akademisi.
- Şîrâzî, M. A. (1940). *Tarâiku'l-hakâik* (Muhammed Cafer Mahcûb, Haz.). 3 Cilt. Y.y.